

Латишева О.В.

УДК 94(477)“192/193”:369.03

**СОЛОДУБ П.К. – БУДІВНИК СИСТЕМИ УКРДЕРЖСТРАХУ ТА ЙОГО
БОРІТЬБА ЗА САМОСТІЙНІСТЬ**

Політичне життя Петра Кириловича Солодуба виявилось бурхливим, а доля трагічною. Історики звертали увагу на його номенклатурну діяльність, висвітлюючи діяльність на посаді заступника наркома освіти України [1]. Обставини його ув'язнення досліджували С. Білокінь [2], М. Роженко [3], виокремлюючи непересічність особистості колишнього боротьбиста та партійно-радянського номенклатурника, що мав неприховані національно-патріотичні пріоритети.

До призначення на посаду голови Управління Українського державного страхування П.К. Солодуб працював на посадах керівника Управління справами РНК УСРР та Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР. Керівництво Укрдержстрахом, що перебував у складі Наркомфіну УСРР, тобто конституційно залежав від союзного наркомату фінансів, позаяк відносився до категорії об'єднаних, отже централізованих, відбувалося в умовах функціонально-номенклатурного протистояння союзних та республіканських установ. Від управлінської ланки УСРР вимагали слухняного виконання директив центральних органів, тому багато залежало від особистої позиції номенклатури українських державних структур.

В архівному фонді Укрдержстраху збереглося листування П.К. Солодуба з вищими партійним та радянським керівництвом УСРР – ЦК КП(б)У та РНК, яке становить цінне джерело для з'ясування особливостей становлення та розвитку радянської системи державного страхування в Україні протягом першої половини 20-х рр. Судячи з того, що в аркуші використання архівних справ відсутні прізвища користувачів-дослідників, листи П.К. Солодуба оприлюднюються вперше. Вони є унікальним джерелом вивчення історії страхової справи в Україні.

Юридичним документом, який започаткував організаційне формування Укрдержстраху був декрет РНК УСРР 25 листопада 1921 р. «Про державне майнове страхування», підписаний головою Раднаркому України Х.Г. Раковським, управсправами РНК П. Солодубом та секретарем РНК С. Ахматовим [4]. Не вдаючись до його системного аналізу, позаяк це має стати предметом спеціального дослідження, зазначу лише правочинний статус Всеукраїнського управління державного страхування – завідування державним майновим страхування при Уповноваженому НКФ РСФРР при РНК УСРР. Саме за таких умов відбулося перше знайомство П. Солодуба з проблемою повноважень Укрдержстраху. Протягом року точилися дискусії довкола його статусу та структури, а 9 грудня Головне правління Держстраху при Наркомфіні РСФРР затвердило «Положення про Укрдержстрах» [5], яке мав підписати голова федеративної установи державного страхування Д.І. Єфремов. В преамбулі «Положення» зазначалося, що Всеукраїнське правління державного страхування (Укрдержстрах) діє при Управлінні уповнаркомфіна РСФРР при РНК УСРР і є «...повноважним органом Головного правління державного страхування РСФРР (Держстраху), діючи на повних підставах законоположень про державне страхування, виданими законодавчими органами РСФРР та підтверджених РНК УСРР, а також на підставі правил та інструкцій, затверджених НКФ РСФРР або Головним Правлінням державного страхування і циркулярних розпоряджень та інших директив останнього» [6]. «Положення» з української сторони підписав голова Укрдержстраху А. Давид, котрий виявився попередником П. Солодуба на цій посаді. Категоричність формулювання та правова казуїстичність цитованого «Положення», свідчила про втрату організаційно-функціональної самодіяльності Укрдержстраху. А юридичні підстави для формування власної системи державного страхування в Україні були, до створення яких був причетний і П. Солодуб. 8 серпня 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про страхування від стихійного лиха», яку підписали Д.З. Мануїльський та П.К. Солодуб. У ній підкреслювалося, що для розробки нових форм державного майнового страхування та відновлення ліквідованих страхових установ мала бути створена при Уккреднаргоспі «тимчасова організаційна комісія» із представників ключових наркоматів України та зацікавлених організацій – НКВС, Наркомзему, Наркомфіну, Вукопспілки, Наркомюсту, Нарком соцабезу [7]. Вони мали визначити організаційні форми і принципи становлення української радянської системи державного страхування, тому що саме вона мала захищати майно і життя громадян УСРР, але монопартійність політичної системи влади та потужні уніфікаторські тенденції, зумовлені формуванням унітарної держави, розпорядилися інакше.

Діяльність П.К. Солодуба на посаді голови Укрдержстраху тривала протягом року від грудня 1923 до 20 листопада 1924 р., яка виявилася активною і конструктивною. 24 грудня 1923 р. він написав короткого листа секретареві ЦК КП(б)У Д.З. Лебедю: «Я хотів би, – звернувся Петро Кирилович, – щоб ЦК взяв нас не під свій захист, позаяк не наважусь навіть просити цього, а підтримало б нас в усіх наших починаннях» [8]. Він просив політичної підтримки, відтак заслухати доповідь Укрдержстраху на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, намагаючись переглянути підневільний статус його відомства. Подібні тенденції спостерігалися також серед керівництва Раднаркому УСРР. На його засіданні 7 вересня 1923 р. було визнано «ненормальним» встановлену Головним правлінням Держстраху структури Укрдержстраху, а тому доручено Уповнаркомфіну подати до Конституційної комісії проект положення про Укрдержстрах, як «...про автономну господарську установу, яка перебуває лише в загальній системі фінансової роботи Наркомфіну РСФРР, який може впливати на Український Держстрах однаковою мірою, як на інші директивні наркомати» [9]. Принцип автономізації, якого домагався РНК УСРР в галузі державного страхування, означав надання Укрдержстраху статусу самодіяльного органу, а не складової частини Держстраху. Його всіляко обстоював та захищав П.К. Солодуб, призначений до Укрдержстраху саме для здійснення цього курсу.

31 грудня 1923 р. він надіслав голові РНК УСРР В.Я. Чубарю проект постанови політбюро ЦК КП(б)У про взаємовідносини Укрдержстраху з Держстрахом СРСР, сподіваючись на його підтримку з метою розробки власного положення про Укрдержстрах. Ключовим принципом його звернення до В. Чубаря, який їхав в урядових справах до Москви, було домогтися від союзних органів «децентралізувати справу страхування» [10]. Текст проекту у 10 примірниках було надіслано до політбюро, котрий мав п'ять дуже важливих пунктів. Держстрах вважався «перестраховочним органом для держстрахів окремих республік Союзу, крім того регулюючим органом централізованих страхових операцій» [11]. Функціонально проект, запропонований П. Солодубом, докорінно змінював суть положень декрету 6 жовтня та 25 листопада про державне майнове страхування. «Укрдержстрах здійснює самостійно усі страхові операції в межах території УСРР, – наголошувалося в проекті, – і відповідає за ці ризики своїми самостійними капіталами. Премії і ризики по страхуванню, укладені на території УСРР, на основі договорів та генеральних полісів Держстраху СРСР, зараховуються до портфелю Укрдержстраху» [12]. Тарифи, норми, правила обов'язкового окладного, добровільного сільського страхування, а також інших видів страхування мав виробляти Укрдержстрах самостійно. Проект фактично означав реорганізацію страхової справи, яка склалася протягом 1922–1923 рр., тобто виявився дуже революційним.

Доповідь Укрдержстраху на політбюро ЦК КП(б)У була надіслана секретареві Е.І. Квірінгу. Вона засвідчувала коротку історію становлення системи державного страхування в Україні. Зокрема, було зазначено, що страхові операції розпочалися 13 березня 1922 р., а весь 1922/23 р. мав ознаки «організаційного періоду, пошуку шляхів розвитку страхової справи в умовах радянського ладу» [13]. Підкреслювалося те, що страховими операціями в Україні керує Укрдержстрах, але «...не самостійно, а як підпорядкований Головному Правлінню Держстраху СРСР орган» [14]. Тарифи добровільного та обов'язкового страхування встановлювало Головне правління. Крім політичної складової, доповідь мала статистику страхових операцій в Україні 1922/23 р. П. Солодуб звертав увагу на те, що всі капітали

державного страхування є загальносоюзними, тому що таким було законодавство, а вільні кошти Укрдержстрах мав пересилати до Москви. Таким чином було надіслано 400 тис червоних рублів, а біля 4 млн зберігалося на поточних банківських рахунках правління Укрдержстраху [15], використання яких ця установа мала погоджувати з центром.

15 січня 1924 р. Колегія Наркомфінансу УСРР заслухала доповідь Укрдержстраху про роботу з 1922/23 р. та план його діяльності у 1923/24 р. господарському році, який тоді не збігався з календарним, а розпочинався 1 жовтня. Було відзначено велику організаційну роботу, висловлено побажання зберегти усі три види окладного страхування, зберегти непохитним принцип державної страхової монополії, розмежувавши функції між Укрдержстрахом та Коопстрахом [16]. Вносились доповнення до постанови ЦВК СРСР «Про організацію монополії державного страхування», які стосувалися організації при Наркомфінансах кожної республіки правлінь в якості самостійних органів для здійснення на території СРСР монополії союзних республік з питань державного страхування.

П.К. Солодуб займався не лише з'ясуванням стосунків із союзними органами державного страхування, а також переймався його повсякденними справами в Україні. 18 січня 1924 р. він інформував Д.З. Лебеда про те, що надходження страхових зборів в Україні залежить значною мірою від підтримки місцевих радянських та партійних органів, від керівників губернських контор, очолюваних переважно комуністами, тому просив «дати вказівки Подільському губкому» вплинути на голову губвиконкому, який поширив заяву про необов'язковість внесення страхових платежів [17]. Партійні органи впливали на радянські структури. П. Солодуб особисто надіслав до ЦК КП(б)У власну біографію у 3-х примірниках. Він не допускав «сепаратизму» в межах української системи державного страхування, тому 12 лютого 1924 р. визнав недоцільною спробу Харківського губвиконкому запровадити «внутрігуберніальне страхування» [18]. В Україні залишилося дуже мало справжніх фахівців страхової справи, відтак важко було сформувати кадровий склад. Відзначаючи успішне збирання страхових премій у Донецькій губернії, П. Солодуб писав 13 лютого 1924 р. В. Чубарю про таке: «Апарат в Донбасі дійсно неважкий, досить буде сказати, що юрисконсультом там і секретарем губстраху призначено бувшого судового пристава. Взагалі надзвичайно трудно в такій губернії, як Донецька, скласти більш-менш порядну установу. В самому губстраху немає міцного спеціаліста, посади заміщені людьми, які зі страховою справою знайомляться в процесі роботи» [19]. Платня була мізерною, а принцип госпрозрахунковості давав збої, тому що значну частину коштів доводилося переказувати до Москви.

19 лютого 1924 р., домагаючись більшої самостійності Укрдержстраху, П.К. Солодуб пише до політбюро ЦК КП(б)У чергову записку, підкреслюючи три основні причини «дефектного» розвитку страхової справи: 1) відсутність самостійної української політики, 2) неоформленість Укрдержстраху як юридичної особи з правом розпоряджатися капіталами і 3) абсолютна невизначеність у взаємовідносинах Укрдержстраху з Держстрахом СРСР [20]. Головне правління вимагало від Укрдержстраху 1 млн рублів за страхові операції, але його розпорядження не виконували, «...відтак чого загострення відносин набуло ще більш різкого характеру» [21]. Вимоги П. Солодуба, судячи з його ділового листування, свідчили про реформаторську вдачу цього номенклатурника. Він вважав, що кооперативне страхування «підриває авторитет» державного страхування, а задля економії коштів та оптимізації управлінської системи, пропонував скасувати Волинську, Подільську, Харківську, Полтавську і Донецьку губконтори держстраху, залишивши невеликий апарат губінспекторів, а також наполягав чітко визначити взаємини Укрдержстраху з Москвою, будувати їх на договірних умовах і принципах самостійності в усіх видах сільського страхування, залишити за Держстрахом СРСР функції «перестрахової організації» стосовно союзних республік. Пропозиції П. Солодуба розглянуло політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 25 лютого 1924 р., заслухавши питання про взаємини союзного Держстраху та Укрдержстраху. Доповідали В. Чубар, М.О. Скрипник, П. Солодуб. Була прийнята резолюція, яку сформулював В. Чубар, про те, що Держстрах СРСР є органом, який здійснює на території СРСР страхову державну монополію, а також «перестраховальним органом» для відповідних страхових установ союзних республік [22]. Таке формулювання суттєво обмежувало регулятивні функції Держстраху СРСР.

Реформаторський пафос державного службовця П. Солодуба в галузі страхових операцій вирізнявся несподіваними ідеями та пропозиціями. Так, звертаючись 28 лютого 1924 р. до Д.З. Лебеда з питання про страхування життя, начальник Укрдержстраху зазначив, що воно буде мати переважно характер «народного страхування», а максимальна сума сягатиме 10000 рублів золотом [23]. Він просив відповісти на його пропозицію стосовно страхування життя комуністів та членів їхніх сімей. Секретар ЦК КП(б)У відповів 10 березня, але позитивно: «Пояснити, що члени партії мають право страхування свого життя, про що повідомити губкоми» [24]. 18 червня 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У надіслав всім обкомам та особисто П. Солодубу циркулярного листа про заборону страхування життя комуністів, а також «поставив на вид» начальникові Укрдержстраху за те, що він покликався в «радянському циркулярі на партійну директиву» [25].

Пріоритетним напрямком роботи П.К. Солодуба на чолі Укрдержстраху було з'ясування відносин з Держстрахом СРСР. Він повертався до цього питання майже кожного місяця, яке перманентно переносилося від засідання РНК УСРР до політбюро ЦК КП(б)У і навпаки. 22 травня 1924 р., повернувшись з Москви, де він мав розмову з керівництвом Держстраху, одразу пише листа В. Чубарю. «На превеликий жаль вся підготовча праця про вияснення взаємовідносин з Держстрахом в Москві, а також про виявлення Укрдержстрах в автономну господарчу одиницю, - наголошував Петро Кирилович, - знов здибалась на своєму шляху багато перешкод. Не дивлячись на те, що держстрах в особі тов. Єфремова [26],

обіцяв цілу низку надати прав операційної самостійності Укрдержстраху, зараз Держстрах попав в становище цілком централізованої установи» [27]. Він скаржився на те, що Укрдержстрах «...навіть не може виконати постанов українських законодавчих органів, тому що Держстрах всякими засобами перешкоджає йому стати на ґрунт» [28]. Від Укрдержстраху вимагали купити облигації займу на 2 млн рублів, хоча ВУЦВК та політбюро ЦК КП(б)У забороняло це робити. «Я вас дуже прошу взяти всіх заходів, – благаючи звертався він до голови уряду УСРР, – які ви знайдете необхідними: 1) аби в решті решт ми з Держстрахом та Укрдержстрахом були цілком встановлені і точно зафіксовані форми організаційних взаємовідносин і 2) я щиро Вас прошу зробити розпорядження, щоб Держстрах ніхто не зачипав і щоб була йому надана можливість працювати в нормальних обставинах». П.К. Солодуб просив політичної підтримки від Раднаркому України.

27 травня 1924 р. голова Укрдержстраху П.К. Солодуб надсилав чергового листа до В.Я. Чубаря та Наркомфіну УСРР, але доволі категоричного. «Справа в тім, – підкреслював він, – що працювати в умовах взаємовідносин з Головним Правлінням абсолютно неможливо. Від тов. Єфремова одержано повідомлення, що проект організаційного декрету в нашій редакції (українській) законодавчою комісією одхилено. Недивлячись на те, що з дня приходу мого до Держстраху я все робив, аби якнайшвидше розв'язати організаційні питання, воно до цього часу не розв'язано. І не тільки не розв'язано, але навіть Головне Правління, користуючись, очевидно, централістським напрямком московських настроїв, не виконує того, що прийняло з нашої і своєї згоди – себто тих приватних згод, які мною вкупі з тов. Єфремовим були вироблені, як тимчасові поки ми не розв'язали цього питання загальним декретом» [29]. Домовленість між ними стосувалася розмежування повноважень двох установ, фінансових питань, але Держстрах СРСР їх «цілком порушує». В листі зазначалося, що суперечки досягли тієї межі, коли треба було «поставити питання в політбюро ЦК РКП», з чим власне П. Солодуб і звертався до В. Чубаря, бо не знав, яких ще аргументів застосувати до московських колег. «Майже кожний день за два місяці моєї відсутності в Харкові, – продовжував Петро Кирилович, – Головне Правління надсидало накази, розпорядження, якими звело Всеукраїнське Правління до лишньої організації, що являється посередником поміж ними та губерньськими конторами» [30]. Загальні принципи справи в галузі страхування Головне правління держстраху СРСР вирішувало без згоди Укрдержстраху, не сприймало його конструктивних пропозицій, хоча справа стосувалася звичайного страхування майна, яке належало УСРР, не кажучи вже про страхування життя громадян України. Покликаючись на «колишні наші взаємовідносини», тобто роботу в РНК УСРР, П. Солодуб просив В. Чубаря «...обов'язково вирішити зараз в Москві організаційну справу».

2 червня 1924 р., коли В. Чубар перебував у Москві, П. Солодуб звернув його увагу на публікацію в газеті «Известия» проекту положення Держплану про організацію страхування, яке «...абсолютно нас не задовольняє» [31]. Наполегливість невгамовного керівника Укрдержстраху не дуже подобалася деяким партноменклатурникам в Україні, не кажучи про союзна. 11 червня 1924 р. президія ЦК КП(б)У заслухала питання про роботу Укрдержстраху, визнавши, що «...попередня діяльність Укрдержстраху мала негативні моменти», особливо на селі, де мали місце «примусове страхування, відсутність класового розмежування» [32]. На засіданні, крім чергової порції критики на адресу П. Солодуба, обговорювали питання про посилення контролю з боку Наркомфіну за діяльністю Укрдержстраху, про необхідність прийняття «Положення» про державне страхування в СРСР, а також про розробку «Положення про Укрдержстрах». 27 червня 1924 р. П. Солодуб доповідав заступнику голови ЦК КП(б)У Я.М. Дуднику про внесення на розгляд малого РНК УСРР проекту «Положення про Всеукраїнське правління державного страхування», висування якого відкладало до ухвалення відповідного положення в СРСР.

4 липня 1924 р. інформував Наркомфін УСРР про те, що в Москві обговорювали «Положення» про державне страхування, тому просив обґрунтувати позицію українського уряду, а через тиждень нагадав про гостру дискусію між керівництвом «Коопстраху» та Держстрахом стосовно повноважень, про прагнення функціональної та організаційної самодіяльності кооперативної системи страхування. До кожної справи, яка була важливою і суперечливою, П. Солодуб мав дотичність. Він спростував наміри УРНГ про страхування державного майна промисловості лише через цей урядовий орган, захищаючи право Укрдержстраху і право державної монополії страхування зокрема.

В серпні 1924 р. перемовини про узгодження «Положення» про державне страхування набули практичного значення. 5 серпня 1924 р. П. Солодуб інформував ЦК КП(б)У про те, що 2 млн рублів Москва не повернула Україні, хоча було рішення українського політбюро, а проекти Укрдержстраху стосовно внесення змін і доповнень до союзного «Положення» про державне страхування були відхилені. 8 серпня була створена спеціальна комісія для вироблення остаточного тексту «Положення про Головне правління державного страхування СРСР», до складу якої увійшли Ф.Е. Дзержинський, М.П. Брюханов, А.М. Лежава та інші, а також був запрошений В.Я. Чубар. До Москви виїхав і П. Солодуб, який 25 серпня 1924 р. повернувся до Харкова. Вони намагалися переконати союзне керівництво врахувати пропозиції Раднаркому України, які були затверджені ще 21 лютого 1924 р., які зводилися до того, що Держстрах СРСР був перестраховою організацією для союзних республік Тарифи і правила страхування після їх узгодження між республікою та союзними установами затверджувала Рада Праці та Оборони (РПО), а Укрдержстрах здійснюватиме усі страхові операції самостійно на території УСРР і відповідатиме за них власними капіталами. Існував і ще один варіант проекту, згідно якого Держстрах був перестраховальною організацією для союзних республік, що узгоджує їх діяльність в галузі тарифної політики по всіх видах добровільного страхування, а в кожній республіці створюється республіканський держстрах, тобто обидва проекти обмежували абсолютну централізацію Головного правління союзного Держстраху.

Напередодні прийняття «Положення» про державне страхування союзне відомство намагалося пом'якшити стосунки з Укрдержстрахом. 1 вересня 1924 р. Д.Е. Єфремов написав особистого листа П.К. Солодубу такого характеру: «Ваше повідомлення про те, що з боку Укрдержстраху будуть вжиті усі заходи, щоб рішення питань принципового характеру по Україні узгоджувалися з Головним Правлінням, взято нами до відома з великим задоволенням.

Головне Правління не має можливості у своїх діях відійти від формальних правових норм, однак це, не повинно завадити, при наявності доброї волі з обох сторін, встановленню між нами ділових і товариських відносин» [33]. Укрдержстрах та його голова переймалися поточними справами страхування, не відреагувавши на лист голови Держстраху. Важливо було схилити керівників державних промислових підприємств до усвідомлення ними необхідності їх страхування через систему Укрдержстраху, а також мати довіру селян до державного страхування їх майна від стихії. Саме про ці питання говорилося в листах П. Солодуба від 12 та 16 вересня до В. Чубаря, а 18 вересня 1924 р. ЦВК та РНК СРСР затвердили «Положення про державне страхування СРСР» [34]. Пропозиції України, тобто рішення політбюро ЦК КП(б)У, РНК УСРР та наполеглива діяльність самого голови Укрдержстраху П.К. Солодуба були проігноровані. Страхування в СРСР проголошувалося державною монополією, а Головне правління здійснювало загальне керівництво та нагляд за страховими операціями та організацією справи державного страхування в СРСР, виробляло тарифи, правила страхування, премії, плани в загальносоюзному масштабі, тобто централізація страхової справи завершилася. Пункт 27 «Положення» чітко констатував, що правління держстраху в союзних республіках є органами Головного правління Держстраху СРСР. Відомий теоретик страхової справи професор С. Рибніков, оцінюючи появу «Положення», назвав його «страховою конституцією» [35].

У жовтні – листопаді 1924 р. головою Укрдержстраху залишався П.К. Солодуб, його заступником А.Я. Давид, членами правління М.Я. Легздінг, І.Г. Мендельсон, а 6 жовтня були М.К. Галіський, І.А. Іванов. Апарат Укрдержстраху налічував тоді 272 працівника [36]. 20 листопада 1924 р. П.К. Солодуб був призначений заступником наркома освіти О.Я. Шумського. У грудні 1924 р., судячи з протоколів засідання Укрдержстраху, його головою був М.В. Левицький [37]. Подальша доля П.К. Солодуба, як і переважної більшості колишніх членів УПСР (боротьбистів), виявилася трагічною. Співпраця з опальним наркомом освіти та особиста принципова позиція зробили свою справу. Він особисто зустрічався з академіками С.О. Єфремовим, М.С. Грушевським, спілкувався з ними, пропонував навіть написати цим відомим ученим статтю про комуністичну Україну, але вони відмовилися [38]. 5 вересня 1933 р. колишнього штабс-капітана царської армії, боротьбиста, помічника командуючого УГА та державного радянського службовця і члена КП(б)У було засуджено до 10 років ув'язнення за причетність до так званої організації «УВО». Його відправили на Соловки, а 9 жовтня 1937 р. особа трійка УНКВС по Ленінградській області засудила Петра Кириловича до розстрілу разом з іншими представниками української інтелігенції – В.П. Підмогильним, В.Я. Підгаєцьким, О.С. Курбасом, М.М. Лозинським [39].

Таким чином, підсумовуючи аналіз архівних документів, особливо ділового листування П.К. Солодуба з українськими партійними та радянськими органами влади, слід зазначити його щире намагання відстояти самодіяльність Укрдержстраху та української системи державного страхування у 1923–1924 рр. Прагнення республіканської еліти були приречені на поразку, позаяк Наркомфін УСРР належав до об'єднаних наркоматів, тобто до установ союзного підпорядкування, що і передбачала конституція СРСР. Укрдержстрах лише здобув операційно-технічну самостійність на території УСРР, а організаційно-функціональне управління системою державного страхування зосереджувалося у Москві.

Джерела та література:

1. Виговський М. Петро Солодуб: маловідомий заступник наркома освіти УСРР / М. Виговський // Історичний журнал. – 2003. – № 4-5. – С. 71-76; Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Виговський. – К. : Генеза, 2005. – 308 с.
2. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР / С. Білокін. – К., 1999. – С. 273.
3. Роженко М. Сосни Биківні свідчать. Злочини проти людства / М. Роженко, Е. Богацька. – К., 1999. – С. 402.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 63-65.
5. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 78-79.
6. Там само. – Арк. 78.
7. СУ України. – 1921. – № 15. – Ст. 426.
8. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 168.
9. Там само. – Спр. 53. – Арк. 3.
10. Там само. – Спр. 513. – Арк. 15.
11. Там само. – Арк. 17.
12. Там само.
13. Там само. – Спр. 510. – Арк. 16.
14. Там само.
15. Там само. – Арк. 27.
16. Там само. – Спр. 53. – Арк. 47.

17. Там само. – Спр. 510. – Арк. 40.
18. Там само. – Спр. 513. – Арк. 5.
19. Там само. – Арк. 7.
20. Там само. – Спр. 510. – Арк. 48.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 50.
23. Там само. – Арк. 51.
24. Там само. – Арк. 53.
25. Там само. – Арк. 99.
26. Єфремов Домінік Іванович (1881–1925) – голова правління Держстраху СРСР з березня 1922 по липень 1925 р. Випускник С.-Петербурзького реального училища, студент Гірничого інституту. Член РСДРП(б). Підлягав арештам та тюремному ув'язненню за політичну діяльність (1903–1907). Секретар Московського комітету партії (1918), начальник політвідділу 10-ї армії, член Реввійськради. Помер у липні 1925 р.
27. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 13.
28. Там само.
29. Там само. – Арк. 16.
30. Там само.
31. Там само. – Арк. 17.
32. Там само. – Спр. 510. – Арк. 86.
33. Там само. – Спр. 513. – Арк. 18.
34. СЗ СРСР. – 1925. – № 75. – Ст. 537.
35. Рыбников С. Положение о государственном страховании / С. Рыбников // Вестник государственного страхования. – 1925. – № 20. – С. 3-4.
36. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 114.
37. Там само. – Арк. 123.
38. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії : т. 1. – К., 1997. – С. 179.
39. Там само. – С. 137, 178-179.